

4. Мовчан О.М. Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
5. Кудльницький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР в 1931-1933 рр. // УІЖ. – 1988. – №3.; Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні // УІЖ. – 1989. – №7.; 1990. – №1.; Кудльницький С.В., Лях С.Р., Марочко В.П. Становлення основ соціалістического укладу життя крестьянства УССР. – К., 1988.
6. Поляков Ю.А. Исторический процесс многомерен. – Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди / Под общ. ред. А.Т.Кинкулькина; Сост.: В.В.Клоков и др. М.: Политиздат, 1989.
7. Кудльницький С.В. Суцільна колективізація на Україні. // УІЖ. – 1989. – № II.
8. Кудльницький С.В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР. // УІЖ. – 1989. – № 10.; Кудльницький С.В. 1933: Трагедія голоду. – К.: Знання, 1989.
9. Рибалка І.К. Сталінщина і розселяння України. // УІЖ. – 1989. – № II.
10. Документи свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927-1933 гг. – М.: 1989.
11. Зеленін П.Е. Революция сверху: завершение и трагические последствия. // Вопросы истории. – 1994. – № 10.
12. Діброва С.С. Сталінський великий перелом. – Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989.
13. Данилов В.П. Октябрь и аграрная политика партии. // Коммунист. – 1987. – № 16.
14. Данилов В.П. Коллективизация: как это было. – Про минуле – заради майбутнього. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.
15. Перковський А.А., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. – 1989. – №8.
16. Цяплін В.В. Статистика жертв сталінізму в 30-ті роки // Вопросы истории. – 1989. – №4.
17. Морозов Л.Ф. Ленинская концепция кооперации и альтернативы развития // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №6.
18. Разумов В.А. Раскрестьянивание – термин и содержание, временные рамки // Вопросы истории КПСС. – 1989. – №10.
19. Историки отвечают на вопросы. Сборник. – М., 1988.
20. Историки спорят: тринадцать бесед. – М., 1988.
21. Коллективизация: истоки, сущность, последствия. Беседы за "Круглым столом" // История СССР. – 1989. – №3.
22. Лауц О. Проблема темпов в социалистическом строительстве // Коммунист. – 1987. – №18.
23. Панченко П.П. Становище українського села (60-ті - 80-ті рр.) // УІЖ. – 1989. – №8.
24. Прибиткова І.М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – №3.
25. Прибиткова І.М. Чтобы вернулся на землю хозяин // Агрпроом Украины. – 1989. – №1.
26. Курносів Ю.О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-х-30-х роках // УІЖ. – 1989. – №12.
27. Галенко О.І. Історія культурного будівництва в Українській РСР 1921-1941рр. в документах і публікаціях // УІЖ. – 1986. – №8.
28. Лоцицький В. Політика українізації в 20-х-30-х роках. Історія проблем. // УІЖ. – 1989. – №3.
29. Вивчарик М.Н., Панченко П.П. На принципах дружбы и взаимопомощи (интернациональное воспитание труженников села). – Львов, 1989.
30. Вивчарик М.М. Міжнародні процеси на селі: пошуки нових підходів // Сучасне українське село: проблеми, пошуки. – 1985-1990. – К., 1990.
31. Бернштейн Л.Е., Гаврилюк А.Е. Основные направления социальной политики КПСС в условиях революционного обновления общества // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 199. – К., 1989.
32. Суржай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991.
33. Лукінов І. Економічний розвиток села і аграрна політика на сучасному етапі // Економіка України. – 1991.
34. Черевко Г.С. Соціальна інфраструктура села в умовах переходу к рыночным отношениям // Экономика Украины. – 1992.
35. Соціальна політика і перебудова / Авт. кол-в В.Ю.Барков, А.М.Задворний, В.Г.Королько. – К.: Політвидав України, 1990.
36. Осокіна Е.А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? // История СССР. – 1991. – №5.
37. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кудльницький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. – К., 1991.

В.В. Бондар

СУБ'ЄКТИВНИЙ ФАКТОР ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 р. В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Аграрна історія України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. займає важливе місце у вітчизняній історіографії, як в силу наукової і соціальної значущості її для осмислення розвитку суспільства того періоду, так і з причин врахування на сучасному етапі історичного досвіду, специфіки складних соціальних і економічних процесів. Особливо важливим видається позитивний досвід минулого як основа для розробки стратегії в галузі економічних і соціальних перетворень в аграрній сфері нашої країни. Відміна кріпосного права – одна з найбільш багатозначущих подій в новій історії України, безпрецедентний кількісний і якісний досвід для європейського соціального реформаторства.

В цьому плані важливим аспектом є аналіз ролі й місця суб'єктивних (в нашому випадку людських) чинників у ключовому моменті вітчизняної історії.

У статті маємо за мету проаналізувати висвітлення в сучасній вітчизняній історичній літературі вплив на проведення селянської реформи 1861 р. в українських губерніях суб'єктивного фактору, зокрема, ролі мирових посередників у реалізації законодавчих змін на селі. Це дозволить визначити актуальні напрями подальших досліджень. Ми звертаємо увагу не на створенні, повноваженнях, функціонуванні інституту мирових посередників як такого, а саме на безпосередньому впливі його діячів на реалізацію аграрних перетворень на місцях. Адже їхня діяльність в українських губерніях різною мірою могла не співпадати з офіційною державною політикою і мати свої характерні риси. Враховуючи те, що вказаний інститут мав цілий ряд надзвичайних повноважень і, значною мірою, був незалежним як від окремих відомств, так і від поміщиків, безпосередня діяльність мирових посередників могла мати досить різні наслідки. Загалом актуальним, з погляду історичної антропології, видаються дослідження вчинків, свідомості, уявлень основних "акторів" перших пореформених років: селян, поміщиків, представників влади, зі всіма їх ціннісними характеристиками і суперечностями.

Окремі аспекти теми висвітлюються в дисертаційних дослідженнях В. Барткава, С.Набоки, А. Шевчука [1; 2; 3], де робиться історіографічний аналіз дореволюційної і радянської літератури з

проблем створення мирових структур, їх правової бази, повноважень і функцій, принципів і специфіки діяльності, причин скасування. Причому в радянській історіографії інститут мирових посередників асоціювався переважно з кріпосницькою, бюрократичною структурою, створеною виключно для адміністративного і фіскального контролю над звільненими селянами.

Вітчизняні дослідники сходяться на думці, що реалізація реформи в різних місцевостях мала свої характерні риси, тому важливим є аналіз цього процесу у всіх українських губерніях. Так, виходячи з особливостей Правобережних губерній, де щільність польських поміщиків становила 90% всього дворянського стану, штат мирових посередників якраз був один з найбагатших, і в основному виступав захисником польського землеволодіння. До того ж польські мирові посередники використовували свої посади для ведення агітації серед селянства та підготовки до повстання. Після повстання склад мирових посередників у Південно-Західному краї оновився значною мірою представниками "першого призову", військовими і чиновниками з російських губерній. Посилився урядовий вплив і адміністративні елементи у функціонуванні інституту. Таким чином, на думку науковців, діяльність мирових діячів на Правобережжі до і після польського повстання 1863 р. якісно відрізнялася. Що було зумовлено зміною політики царського уряду в бік відстоювання селянських інтересів. Цьому сприяла активна участь селян в діяльності сільських варт під час придушення повстання [2; 3].

Інша проблема полягає у впливі владних інститутів на мирові структури під час реалізації реформи. Процес відбору губернатором кандидатів у мирові посередники охарактеризував С. Набока, відзначивши позицію уряду при формуванні корпусу мирових посередників (прагнення відібрати справді свідомих звільнених селян і професійних спеціалістів) і дворянства (захистити поміщицькі інтереси) [2, 40-48]. Він доводить, що особливий вплив на формування мирового інституту мав діючий керівник губернії, що часто породжувало випадки протекціонізму, кумівства і корупції.

Самі правові основи формування повітових мирових з'їздів визначали більшу консервативність цього органу порівняно з нижчестоящим – інститутом мирових посередників. На думку В. Бартківа, саме прогресивна, ліберальна меншість корпусу посередників опинялася на повітовому з'їзді перед лицем не тільки колег-реакціонерів, а й повітового предводителя дворянства, який майже завжди був захисником інтересів поміщиків [1, 131]. Якщо діяльність мирових з'їздів визначала група активних захисників селянських інтересів, то в губернських структурах жодна група не змогла здобути тривалої перемоги.

За оцінкою С. Набоки, функціонування інституту мирових посередників кардинально відрізнялось від діяльності інших адміністративних установ широтою повноважень (поєднання у своїй посаді судової і адміністративної влади, розгляд справ різних категорій селян, поміщиків), значною самостійністю і незалежністю від центральних, губернських структур і посадових осіб, а також гласністю й відкритістю у своїй роботі [4].

Проведення в життя селянської реформи передовсім полягало у складанні і введенні в дію уставних грамот, які визначали як розміри відведеної селянам землі, так і стягнення за користування нею податків. В особі мирових діячів уряд отримав додаткову можливість впливу на селян, використовуючи, крім збройної сили, і метод переконання [5]. Водночас перші практичні дії реформаторів, направлені на втілення аграрних перетворень, засвідчили відчутний вплив людського фактора на досягнення поставленої мети.

Необхідним завданням мирових структур було доведення до селянства суті Положень 1861 р. Вкрай важливим було правильно пояснити селянам суть дворічного тимчасовозобов'язаного стану, через нерозуміння чого в подальшому і виникло багато селянських заворушень; селяни відмовлялися підписувати уставні грамоти, чекаючи "справжньої волі". Як відзначив В. Бартків, проблемою українських губерній була нестача освічених, кваліфікованих і особисто чесних державних службовців [1, 123].

Заслужують на увагу наукові розвідки, присвячені соціально-психологічній взаємодії представників мирових структур і населення. Так, чернігівський історик-аграрник В. Шевченко стверджує про необхідність переглянути взаємовідносини між поміщиками і селянами, акцентуючи увагу на їх суто людських підвалинах. Зокрема, він наводить дані про діяльність на Чернігівщині мировим посередником батька С. Русової, який радився з селянами як найкраще проводити уставні грамоти [6, 58]. Це можна розглядати як прийнятну картину нормальних, ділових стосунків між мировим посередником і селянами.

Вагу й значення конструктивної взаємодії можна простежити через призму селянських заворушень в період реалізації реформи 1861 р. Так, дослідник Т. Бородавко встановила, що більшість з них в Чернігівській губернії були викликані невірним поясненням і розумінням основних пунктів Положень реформи. Тому саме повітовим чиновникам і мировим посередникам вводилося в обов'язки детально роз'яснювати основні законодавчі акти, спонукати селян до виконання своїх обов'язків, які були визначені в них, і по можливості уникати застосування сили, зокрема і військових загонів [7, 170]. Вона навела приклади застосування мировими діячами таланту дипломатії і ораторського мистецтва під час затвердження уставних грамот. Певні дані про придушення і попередження селянських виступів мировими посередниками, і, як наслідок, опір селян в Катеринославській губернії подано у публікації О. Герасименко [8, 96].

Безпосередньою була і роль мирових посередників у налагодженні роботи сільського та волосного управління і суду, контроль за ними, розгляд скарг різного характеру. Так, на конкретних прикладах організації мировим посередником селянського самоврядування в Таврійській губернії А. Лохматова доходить висновку про цілковиту регламентацію і підконтрольність діяльності сільських посадових осіб мировому діячу. По суті, останній виступав керівником селянського самоврядування [9]. Загалом, на початковому етапі реалізації реформи, роль мирових посередників у становленні й діяльності цих органів була особливо значною і безсумнівною. Про

суперечності, які виникли під час впровадження реформи на Сумщині, свідчать скарги селян, наведені М. Яременком, на посередника у мировий з'їзд, в яких вони не погоджувалися із кандидатурами представників селянського управління, призначених останнім особисто [10, 41-42].

Значимістю відзначалися такі характерні риси у діяльності мирових діячів, як широка ініціативність, уміння розбиратися на місцях, чітке і повсякчасне дотримання закону, ініціювання прийняття законодавчих актів, які полегшували господарське і соціальне життя селян. Це якраз і доводить у своїй роботі С. Набока [2, 96-115]. Від висновків мирових діячів залежало рішення сільських громад стосовно виселення окремих селян з общини, звільнення від військової повинності; видача паспортів. Це ще раз підтверджує те, що наслідки реалізації реформи залежали від безпосередньої діяльності мирових структур в різних місцевостях. Отже, все ж таки мировий інститут, як зауважує проф. О. Реєнт, незважаючи на чітку станова спрямованість, стримував свавілля поміщиків. Саме через це більшість останніх дотримувалися думки, що посередники порушують їхні права [11, 391].

Не треба відкидати той факт, що свою діяльність в мирових інститутах певні особи використовували в утилітарних цілях. На основі вивчення діяльності мирових посередників у Правобережних губерніях дослідники виділяють такі їх основні групи: типові чиновники-виконавці, які були в основному малоініціативні і пасивні; амбіційні люди, які виявляли старанність у роботі з кар'єрних міркувань; особи, які обстоювали інтереси селян, виходячи з політичних інтересів держави і в основоположних питаннях відзначалися поміркованістю [12, 221]. В багатьох випадках неточність законодавства призводила до зростання ролі суб'єктивізму мирових посередників. Також різні наслідки могла мати безконтрольність мирового інституту. Відомо, що лише Сенат затверджував посередників, і, відповідно, міг їх звільнити. З одного боку, це виражалось у неякісному виконанні своїх обов'язків, з іншого – у можливості "полюбовного" примирення селян і поміщиків.

В останні роки набуло поширення вивчення діяльності відомих суспільно-політичних і громадських діячів, великих землевласників, меценатів другої половини XIX – початку XX ст., які були різною мірою пов'язані з реалізацією реформи у своїх маєтках [13, 14]. Зокрема, А. Тимошенко проаналізував діяльність Г. Галагана, безпосередньо пов'язаного з функціонуванням мирових структур в Чернігівській губернії та проведенням реформи 1861 р. На його думку, завдяки високому професіоналізму, принциповості, послідовності і рішучості, інколи жорсткості у діях, з одночасним розумінням необхідності компромісу між дворянством і селянами, Г. Галаган домігся повного введення уставних грамот в своїх маєтках вже до 1 липня 1862 р. І це на фоні майже непомітного селянського невдоволення [15]. Цей показник був досить прогресивним, враховуючи загалом повільне впровадження грамот в губернії. У цьому випадку процес реалізації реформи переконливо показав, що людина в силу власного інтелекту, досвіду і сумління може як прискорити наближення позитивного результату, так і

загальмувати його або завдати відчутної шкоди всьому новому і прогресивному.

Підсумовуючи вищезазначене, спробуємо визначити актуальні напрями досліджень з проблематики. Вони стосуються вивчення таких аспектів, як специфічні умови функціонування мирових структур у всіх українських губерніях, особливо зміну спрямування їх діяльності в Правобережних губерніях після 1863 р.; встановлення ступеня залежності мирових посередників від владних структур та губернатора; особливості і характерні риси діяльності мирових діячів під час реалізації основних положень реформи; характеру їх взаємин з представниками селянського самоврядування; визначення ролі мирового інституту в "примирювальних" діях між селянами і поміщиками, відстоювання інтересів одних чи інших; роль посередників під час селянських рухів, проведення роботи з попередження або відвернення селянських заворушень на місцях та ін.

1. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): Дис... к. ю. н. / Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2002.
2. Набока С.В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861-1914 рр.): Дис... к. і. н. / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006.
3. Шевчук А.В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: Дис... к. і. н. / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006.
4. Набока С. Особливості формування і діяльності інституту мирових посередників // Пам'ять століть. – 2005. – № 1.
5. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Изд-е 3-е, переработ. и доп. – М.: "Просвещение", 1968.
6. Шевченко В.М. Реформа 1861 року на Чернігівщині у спогадах С.Русової // С.Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч України. – Чернігів, 1997.
7. Бородавко Т. Проведення селянської реформи у Чернігівській губернії протягом 1861 року // Український історичний збірник. – 2004. - Вип. 7.
8. Герасименко О.В. Селянський рух у Катеринославській губернії під час реформи 1861 року: (За опублікованими матеріалами) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2002. – Вип. 10.
9. Лохматова А.І. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства Півдня України в другій половині XIX ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2001. – Вип. 9.
10. Яременко М.Ф. Сумщина пореформена (1861-1916). – Суми: Університетська книга, 2002.
11. Реєнт О.П. Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. I. / О.В. Андрощук, В.К. Баран та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006.
12. Набока С.В. Визначальні чинники діяльності інституційних структур мирових посередників при впровадженні положень селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні // Сумська старовина. – 2004. – № 13/14.
13. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис... к. і. н. / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім.

- Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2003.
14. Тимошенко А.Г. *Державна, господарська і громадська діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис... к. і. н. / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004.*
15. Тимошенко А. *Участь Г.Галагана у реалізації селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4.*

Я.В. Бойко

МИГРАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РИНКУ РОБОЧОЇ СИЛИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (1861-1917 рр.)

Перехід суспільств до ринкових відносин завжди тісно пов'язаний із формуванням ринку робочої сили, що є однією із головних умов розвитку капіталістичного способу виробництва.

На теренах колишньої Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. найбільш показовим був процес формування одного з найбільших за обсягом ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (Новоросії), основною складовою частиною якої були Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, на території яких нині розташовані вісім південних та південно-східних областей України та АР Крим, в яких сьогодні проживає 20 мільйонів жителів.

Активний процес формування ринку робочої сили після реформи 1861 р. відбувався завдяки гострому попиту на робочі руки у великих та середніх за розмірами приватновласницьких господарствах губерній Північного Причорномор'я, орієнтованих на виробництво товарного зерна для забезпечення зростаючих потреб внутрішнього і зовнішнього ринків, а також у зв'язку з розвитком промисловості на території регіону [1, 144-148].

Проблема формування ринку робочої сили на вказаній території, що відіграв у свій час виключно важливу роль у соціально-економічному розвитку Північного Причорномор'я, майже не привертала уваги радянських та пострадянських дослідників, за винятком окремих робіт, автори яких торкалися її лише побіжно [2; 3; 4; 5; 6]. Не розглядалась ця проблема у такому аспекті і в дореволюційний період. Часткове висвітлення отримала тільки одна із складових частин проблеми – сезонна міграція, яка, як правило, не пов'язувалась дослідниками з іншими сторонами міграційного процесу, що формували ринок праці на території регіону [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. У зв'язку з недостатнім вивченням вказаної проблеми та її значущістю у розвитку ринкової економіки ставиться завдання: висвітлити основні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї, визначити їх розмір та вплив на соціально-економічний розвиток регіону. Об'єкт вивчення – ринок робочої сили Північного Причорномор'я у 1861-1917 рр., предмет – міграційні джерела його Слід зазначити, що з кожним роком вказана наукова проблема набуває, у пострадянському просторі, все більшої актуальності у зв'язку з пошуком сьогоднішньої елітою зважених політичних і економічних рішень для забезпечення ефективного устрою і розвитку ринкової економіки.

В умовах малонаселеності Північного Причорномор'я у другій половині XIX – на початку XX ст., формування ринку робочої сили на території регіону відбувалось, в основному, за рахунок переселенців та сезонних мігрантів, що приходили з губерній Центрального чорноземного району, Білорусі, Лівобережжя та Правобережжя України [14, 381; 1, 130].

Переселення та відхід на заробітки відбувались в умовах довготривалої урядової заборони на вільну міграцію, яка була знята тільки на початку XX ст. [15, 10].

Переселенський потік, що прямував у губернії Північного Причорномор'я, складався із самовільних переселенців, які відіграли вирішальну роль у заселенні краю та легальних мігрантів, що переселялись з дозволу властей.

Сезонні мігранти, у свою чергу, поділялись на тих, хто ходив на заробітки по паспортах, а їх була більшість, та на таких, що йшли у відхід без будь-яких документів.

У результаті опрацювання значної кількості архівних та опублікованих джерел, автор прийшов до висновку, що губернії Північного Причорномор'я прийняли протягом 60-90-х років XIX ст. 1, 5 мільйона переселенців, з яких у Катеринославській губернії поселилося 320 тис. осіб., Херсонській – 391 тис., Таврійській – 238 тис., Бессарабській – 112 тис. і в області Війська Донського – 431 тис. осіб. Приблизно третина їх оселилася в містах та на приміських землях, решта у сільській місцевості. Загальна кількість легальних переселенців, що проживали в середині 90-х років у повітах краю, сягала 500 тис. осіб. Більша частина мігрантів, що оселилась у сільській місцевості протягом чотирьох пореформених десятиліть, складалась із самовільних переселенців, чисельність яких перевищувала 1 мільйон осіб. [16, 130; 17, 130; 18, 130-131; 19, 81-82].

За період із 1897 по 1917 рік, згідно даних ЦСК МВС, Всеросійських переписів 1916 і 1917 рр., галузевих переписів 1917 р., у містах Північного Причорномор'я, за попередніми авторськими розрахунками, оселилося 1,5 мільйона переселенців. Зокрема, у містах Катеринославської губернії – 826 тис. осіб., Таврійської – 236 тис., Херсонської – 165 тис., області Війська Донського – 255 тис. осіб. У містах Бессарабської губернії на 1917 рік мало місце незначне від'ємне сальдо, яке склало 23 тис. осіб. Відтік міського населення у цій губернії, на думку автора, був пов'язаний значною мірою з Першою світовою війною [20, 1-4].

У результаті уточнення даних Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. на з'їзді статистиків, який відбувся на початку 1917 р., з'ясувалось, що у Бессарабській губернії чисельність сільського населення, яке проживало у сільській місцевості, була в дійсності більшою на 275 тис. осіб, а в області Війська Донського – на 415 тис. Вказана різниця, на думку автора, виникла у зв'язку з тим, що під час перепису в області та губернії не була взята до уваги значна кількість осілого не приписного (прийшого) населення, яке працювало за наймом у сільському господарстві регіону [21, 1-4].

Період з 1861 по 1917 рік характеризувався зменшенням чисельності мігрантів, що селились у сільській місцевості, і, навпаки, зростанням кількості